

МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161

Богданова І.Є.

ХАРКІВСЬКІ ПОЕТИ-РОМАНТИКИ І ЇХ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття висвітлює основні питання моделювання мовної картини світу харківських поетів-романтиків Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова, М. Петренка, їх роль у формуванні української літературної мови та вплив на читача.

Ключові слова: мовна картина світу, концепт «простір», назви-символи, флоризми, фауноніми, орнітоніми.

Історія мови, її давність і витоки є життєдайною силою для мови сучасної. Така ж позиція щодо української мови була властива й українським романтикам. Слово цікавило їх не тому, що воно має практичний, об'єктивний зміст (у тому числі й той зміст, що допомагає передати минуле), із слів найбільше цікавили романтиків ті, навколо яких виникав улюблений ними поетичний ореол, емоційна насиченість, ті, що несли в собі відтінок настрою. Пізніше подібні слова стали називати поетизмами [3].

Мовно-естетичні утворення в поезії варто розглядати під кутом зору співвідношення в них традиції і новизни для кожного конкретного випадку образного слововживання, коли йдеться про вивчення еволюції віршової мови.

Із цього погляду важливим є дослідження мовного світу кожного представника українського романтизму 20-30 рр. ХІХ століття, бо навіть у невеликій за обсягом спадщині виявляються елементи новизни і випадки слововживання, що несуть ці елементи.

Дослідники вважають, що для вивчення віршової мови в синхронії і діахронії, необхідно звертатися до творів не тільки загальноновизнаної вартості, а й до всього літературно-художнього масиву, що включає твори, які в ієрархічній структурі естетичних цінностей посідають визначне місце.

Мовотворчість письменників другого плану часто містить свіжі мовно-естетичні знахідки, що можуть відтворюватися в перспективі функціонування віршової мови. Підтвердженням цього може бути мовна поетика харківських романтиків, вплив яких у сучасній поезії відчувається і

досі. Тим більше, що для свого часу в українській літературі, що народжувалася на живомовному ґрунті, вони до другого плану не належали. Це сьогодні ми, маючи велику літературну традицію, відсуваємо їх творчість на другий план, у свій же час їх творчість визначала важливий щабель в еволюції української літературної мови, в збагачуванні її інтелектуальних можливостей.

У романтичній поезії поширюється лексика, що відбивала суб'єктивне заглиблення у власній психології. Поетичний словник служить не для об'єктивного зображення в художніх образах дійсності, а стає ніби акомпанементом для емоційних натяків на внутрішній стан людини [3, с. 35].

Велику роль у розвитку української літературної мови 20-40 років XIX століття відіграла мова українських поетів-романтиків харківської школи – Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Петренка, М. Костомарова. У дослідженнях Г.А. Левченка, С. Я.Єрмоленко, В.М. Русанівського є низка теоретично важливих міркувань щодо мови творів харківських романтиків: народно-пісенна основа творчості, прагнення подолати бурлескні нашарування в зображенні народного життя, невміння повністю перебороти бурлескні традиції попередників.

У праці “Нариси з української словесності” С.Я. Єрмоленко відзначає, що “у творчості українських поетів-романтиків Л. Боровиковського, М. Костомарова, М. Петренка усталюється писемна традиція відображення народнопісенних джерел. Значні масиви фольклорних текстів впливали на вироблення норм української мови, передачі її усної форми та закріплення цих норм в усталеній писемній практиці” [1, с. 132]. Характеризуючи ж відмінність мови поетів-романтиків від мови Т. Шевченка, цей же автор пише: “Головна відмінність мови поетів-романтиків від мови Т.Г. Шевченка полягає в тому, що вони не завжди могли відірватися від бурлескного нашарування в зображенні народного життя, поетика їхніх творів була орієнтована на народну пісню, як на історію, яка сприймалася нерідко ідеалізовано їхніми сучасниками” [5, с. 183].

Русанівський М.О. вказує на відсутність у творчості поетів цієї доби глибокого перетворення фольклорного матеріалу: “Мовотворчість Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова не дає глибокого поетичного перетворення фольклорного матеріалу в порівнянні із стилістичними засобами народної пісні або легенди” [2, с. 132].

Д. Чижевський убачав заслугу поетів-романтиків у тому, що вони почали писати для освічених верств українців, створюючи передумови для інтелектуалізації й стильової диференціації української мови. Говорячи про мову поезії харківських поетів-романтиків 20-40 років, він підкреслював, що

“це була перша спроба утворити мову для освіченої людини. Спроба ця не вдалася і навряд чи ці вірші можуть бути улюбленими тепер, але історичне значення безсумнівне [6, с. 380].

Ми не схильні поділяти таку песимістичну оцінку творчості цих поетів, бо деякі їх твори не тільки зберегли свою естетичну цінність, а й стали народними піснями. Їхня поезія вже за своєю природою являла більш високий рівень літературного опрацювання мовного матеріалу, далше його очищення від бурлескно-травестійних мовних елементів, формування мовно-поетичної картини світу українців. Романтична поезія була спрямована до читача-інтелігента, який не тільки розуміє українську мову й знає українську народну ліричну поезію, але й обізнаний із кращими зразками світової, особливо німецької літератури.

Л.А. Лисиченко підкреслює, що “поети цього напряму велику увагу приділяли формуванню українського інтелігентного читача, захооченню його до української поезії” [4, с. 54]. Письменники цієї школи справляли вплив на читача не тільки безпосередньо поетичним словом, а й науковими виступами й висловлюваннями, розглядаючи питання про сутність української мови, про її функціональні можливості, про перспективи її розвитку.

Діячі української культури (і письменники, і читачі) відчували дух часу – прагнення до відновлення своєї національної самосвідомості, що виявлялося, зокрема, і в посиленні уваги до питань української мови. Таке спрямування не було специфічно українським явищем: воно властиве багатьом слов'янським (і не тільки слов'янським) народам, що перебували в складі інонаціональних та іномовних держав. Поетична ж творчість харківської школи романтиків формувала українську літературну мову в різних жанрах і стилях і не тільки давала вартісні художні твори, а й довела здатність української мови виражати почуття ніжні, шляхетні, високі, не змушуючи читача сміятися, як від “Енеїди” Котляревського. Подібні висловлювання ми знаходимо й у Г. Квітки-Основ'яненка, і в А. Метлинського, і в Л. Боровиковського та й інших видатних діячів культури того часу (і не тільки українських).

Поети-романтики харківської школи створювали нові, порівняно з попередниками, мовні засоби художнього вираження в українській літературі, бо новий зміст, який поети втілювали у своїх творах, потребував нової естетики слова, нових виражальних засобів, які існували в глибинах мови й які слід було звідти видобути. Естетизація українського слова виявлялася насамперед у очищенні літературної мови від елементів просторіччя, певних шарів побутової, згрубілої лексики, а також у доборі

естетично позначених і художньо вартісних із погляду естетики романтизму слів.

Мова харківських поетів-романтиків 20-40 років XIX століття, незважаючи на єдність художніх принципів, спільність вихідних умов (середовище, культурні традиції, освіта тощо), не є однорідною: кожен з авторів має свій образ світу, що відбивається в мові поетичних творів. Це пояснюється зокрема тим, що в надрах романтизму існували різні напрямки, що позначалося на тематиці, а відповідно, і на мовну картину світу.

Л. Боровиковський, А. Метлинський і М. Костомаров, як відомо, були не тільки поетами, а й науковцями, що своїми працями зробили вагомий внесок у ствердження української мови як однієї з слов'янських мов. Особливо слід підкреслити прагнення Л. Боровиковського й А. Метлинського теоретично обґрунтувати й практично довести здатність української мови до розширення стилістичних можливостей, зокрема в художній літературі. А. Метлинський у праці “Заметки относительно южнорусского языка” схарактеризував найважливіші мовні особливості української мови. Письменник уже в той час зазначав, що достоїнство української мови полягає не тільки в музичності й милозвучності, а передусім у її здатності виражати будь-які почуття й думки. І хоч у подальшому під впливом різних факторів А. Метлинський (як і І. Срезневський) став розглядати українську мову як наріччя російської, перше слово відіграло в розвитку української самосвідомості й у розумінні сутності української мови більшу роль, ніж наступне.

У творах Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова вже існувала розвинена система назв простору – *простір* (у Л. Боровиковського), *світ*, *степ* (у всіх поетів цієї школи), *поле* як незаймана площинна просторинь (переважно у Л. Боровиковського і А. Метлинського), *нива* (переважно в значенні “оброблена земля”), *край* і синонімічне до нього значення слова *земля*. Ці слова нерідко виступають як взаємозамінні або однорідні без диференціації значень, внаслідок близькозначності вступають у синонімічні відношення.

Просторові відношення в загальних координатах універсальні для людського сприймання і мислення. Проте в різних мовних картинах світу вони виражаються по-різному залежно від конкретної наповненості цих координат (реального світу, що в них вміщений).

У творах харківських поетів-романтиків 20-40-х рр. XIX століття ідилічним постає простір України, що асоціюється насамперед із ландшафтами степу й лісостепу, властивими центральній Україні й Слобожанщині.

Ідилічний характер простору в поезіях Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова зумовлює те, що в їхній мовній картині світу велике місце посідають лексико-семантичні групи слів, що виражають великий простір (*простір, степ, поле, море, світ, земля*), рельєф місцевості (*байрак, гори, могила, долина*), водні об'єкти (напр., *річка, річечка*), флору і фауну України, атмосферні явища (напр., *вітер, буря, сніг, дощ*), кольори і звуки природи тощо.

Усі названі поети змальовують простір України. Про ступінь конкретності зображуваного дозволяють судити власні географічні назви, представлені в їхніх творах. Так, для А. Метлинського символами України є назви *Дніпр* і *Київ*. У Л. Боровиковського не тільки назви-символи *Дніпр* і *Дунай*, а й назви рік Слобожанщини й Полтавщини – *Псьол, Ворскла, Дін*, приморських степів – *Чорномор'я, Акерманські степи*. Відгомонам історії виступає у нього назва *Батури*. У творах же М. Костомарова географічні назви виражають і роздолля України – *Дніпро, Сян, Дін, Карпати* і, як уже зазначалось, сягають крайніх меж тодішньої Російської держави – *Камчатка*.

Мовна картина світу письменників відрізняється частотністю вживання певних ключових слів. Це помітно й в співвідношенні слів *степ, поле, нива, земля* (у значенні “край”), *край, світ*. Слово *степ* достатньо вживане в поезіях Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова, однак у Л. Боровиковського воно відносно частотніше, ніж у М. Костомарова. Слово *гора* в М. Костомарова вживається більше в прямому значенні, у Л. Боровиковського в цьому значенні нерідко використовується слово *могила (курган)* у зв'язку з особистісним сприйманням як символу слави й патріотизму й з мотивом полеглою лицарства, що вболіває за долю вітчизни й пробуджується. В інших українських поетів цієї групи таке осмислення значення слова *могила* зустрічається рідше.

Л. Боровиковському властиве зображення будь-якого простору, через що поет часто звертається до слів *вітер, буря, завірюха, хуртовина*, навіть *гураган* (у перекладі “Фарис”).

Ширше значення, ніж в інших поетів, має в Л. Боровиковського слово *море*, що виступає і в значенні безмежного простору (у тому числі в порівняннях), і в значенні крайньої межі українського степу. У творах А. Метлинського слово *море* вживається в традиційному значенні як назва середовища, куди ходили козаки. У творах М. Костомарова це слово зустрічається рідше.

Простір у Л. Боровиковського сповнений руху, що передається дієсловами на позначення різких рухів, а також звуків природи. Звукове тло виражається асонансом і алітерацією. Є в цього поета й прекрасне

змалювання тиші за допомогою дієслів, що виражають дуже тихі звуки (напр., *сплеск весла*), які, незважаючи на свою незначність, контрастують із тишею і підкреслюють її.

У поезіях Л. Боровиковського мало *флористичних назв*, через що вони й не відрізняються різноманітністю (билина, трава). У А. Метлинського *флоризмів* більше, проте вони не виходять за межі традиційних для української народної поезії назв.

Поезія М. Костомарова відрізняється великою кількістю *флоризмів*, які виступають у його творах не тільки як засіб зображення простору, а й як самостійний предмет змалювання, авторське розуміння якого розкриваються цілим змістом поезії. Ціла низка ліричних творів цього письменника мають назви квітів. У нього вживається також низка назв дерев, які мають переважно традиційне для народної поезії значення.

Відрізняються твори романтиків харківської школи зазначеного періоду й різною питомою вагою *фаунонімів*, що є переважно назвами птахів.

У творах Л. Боровиковського вживаються *орнітоніми*, що називають птахів, які, по-перше, властиві просторові України, а по-друге, набули символічного значення в народній українській поезії: *ворон*, *пугач* як провісники біди, *сокіл*, *орел* як символи сили й сміливості, *сірі гуси* як добрий знак.

У поезіях А. Метлинського теж значне місце належить *орнітонімам* України, однак це переважно назви, пов'язані з ближчим до людини довкіллям або таким, що мають семи або асоціативні зв'язки з людиною й її оточенням – *зозуля*, *голубка*, *ластівка*. Складні асоціації в контексті поезії А. Метлинського викликає вживання слова *орел*, яке є й елементом порівняння, і ознакою степу, і символом полеглого козацтва. Навіть традиційне пісенне *чорний ворон* у А. Метлинського знаходить додаткові ознаки: він над козацьким трупом “за дяка співає”.

У поезії М. Костомарова *орнітоназви* представлені традиційними для української народної поезії символічними назвами *чорний ворон*, *зозуля*, *соловейко*, *чайка*, *жайворонок*, *голуб*, *голубка*, *рябець*, *сорока*, *орел*, *ластівка*. У використанні слова *чайка* в поета відчувається ремінісценція з народною піснею про *чайку-небогу*, а *чорний ворон* виступає не тільки провісником смерті, а контекстуально й добрим вісником, що є новаторським для української поезії того часу.

Дистрибутивні відмінності значень просторових назв виявляються в сполучуваності з тими чи іншими словами. Так, для поезії Л. Боровиковського характерне вживання постійних епітетів, а в А. Метлинського вони майже відсутні.

У поетів відбувається переосмислення традиційних символічних значень (наприклад, *чорний ворон, орел*), використовуються перифрастичні означення-прикладки, наприклад, *степ – розліг сухого океану, степ – постіль, мертвий степ, дідівський степ; море – синій кришталь; скали – понура сторожа пустинь; пустиня – море сухе*.

Письменники-романтики намагалися створити особливу, специфічно-поетичну мову, своєю літературною творчістю вплинули на формування національних світоглядно-мовних інтенцій і поетичну свідомість українського читача, який мав достатній культурно-освітній ценз.

Важливим наслідком творчості романтиків було пробудження інтересу до рідної мови й історії, прищеплення національних світоглядних моделей. Поетична діяльність українських романтиків цього часу стала визначальною для розвитку української ліричної поезії на ціле сторіччя, а подекуди її вплив відчувається й сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
2. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К. : Наук. думка, 1987. – 248 с.
3. Левченко Г.А. Нариси з історії літературної мови першої половини ХІХ ст. – К.; Х. : Рад. школа, 1946. – 163 с.
4. Лисиченко Л.А. Ці невичерпні глибини мови: монографія. – Х. : ТОВ «Цифра Прінт», 2011. – 304 с.
5. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. Монографія. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 199 с.
6. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль : Презент, 1994 – 478 с.

Богданова И.Е. Харьковские романтики и формирование языка украинской лирической поэзии. Статья освещает основные вопросы моделирования языковой картины мира харьковских поэтов-романтиков Л. Боровиковского, А. Метлинского, М. Костомарова, М. Петренко, их роль в формировании украинского литературного языка и влияние на читателя.

Ключевые слова: *языковая картина мира, концепт «пространство», названия-символы, флоризмы, фаунизмы, орнитонимы.*

Bohdanova I.Y. Kharkiv romanticists and the language forming of the Ukrainian lyric poetry. The article is devoted to the main problems of verbal world image modelling of Kharkiv romantic poets such as L. Borovykovskii, A. Metlynskii, M. Kostomarov, M. Petrenko. Their part in forming Ukrainian literary language and their influence to the readers were also described.

Key words: *verbal world image, concept «space», symbol names, names of flora, fauna ani ornithologica names.*